

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נו, תשס"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חנוך גמליאל

יין ישן בקנקן חדש: מהדורה חדשה של "ספר ההשגה"

דוד טנא, ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו של עובדיה הספרדי, מהדורה ביקורתית על יסוד שני כתבי יד ובהשוואה למקור הערבי בתוספת מבוא, הערות ומפתח הפסוקים בעריכת אהרן ממון, ירושלים: הוצאת האקדמיה ללשון העברית ומוסד ביאליק, תשס"ו, סא + 215 עמודים

חכמת הלשון בספרד ידעה כמה תקופות, והחשובה שבהן היא תקופתם של ר' יהודה חיוג' (סוף המאה העשירית) ור' יונה אבן ג'נאח (ריב"ג; המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה). החידוש העיקרי של חיוג' הוא בקבלת התפיסה של השורש התלת-עיצורי כבסיס לתיאור המילוני ובקביעת העקרונות התאורטיים המאפשרים את יישומה של התפיסה הזאת. לצורך זה חידש חיוג' את מושג "הנח הנעלם", מושג מופשט שבעזרתו הסביר גם את הצורות שבגזרות העלולות כבעלות שורש תלת-עיצורי. בספריו ממיינ חיוג' את הפעלים המקראיים לגזרותיהם, מברר לאילו גזרות יש לשייך צורות "קשות" ודן בחוקי חילופי ההגאים החלשים, השמטתם והבלעתם.

על בסיס עבודה זו בנה ריב"ג את ספרו "כתאב אלמסתלחק", שתורגם לעברית כבר בימי הביניים ונקרא "ספר ההשגה". ריב"ג עבר בשיטתיות על ספריו של חיוג' וכן על המקרא וערך רשימות מפורטות של הוספות והערות ביקורת לשורשים, תוך שהוא ממיינ לפי הקבוצות שקבע חיוג': פעלים מגזרת פ"א, פ"י, ע"ו, ל"ה, ע"ע וכן המסופקים. בכל ערך העיר ריב"ג על מה שחסר באותו ערך אצל חיוג' – משמעות של השורש, צורה מסוימת שלו, לעתים שורש שחיוג' שכח למנותו.

ריב"ג קיבל את שיטתו של חיוג' הן בכלליה הן בפרטיה, וחיבורו בא להשלים ולתקן את דבריו. חיבור זה עורר פולמוס חריף בין ריב"ג ובין ר' שמואל הנגיד ובני חוגו בשאלת ניתוחם של פרטים מילוניים מסוימים, אך גם הפולמוס הזה היה במסגרת שיטתו של חיוג' ולא חרג ממנה. בהמשך חייהם כתבו המתפלמסים את חיבוריהם הגדולים: ר' שמואל הנגיד חיבר את חיבורו "ספר העושר" (שרובו אבד), ואילו ריב"ג חיבר את ספר הדקדוק שלו בעל שני החלקים: "ספר השרשים"

ו"ספר הרקמה". ריב"ג נחשב בצדק לגדול המדקדקים היהודים בימי הביניים, וחיבוריו הם שיא המילונות העברית של אותם ימים.

אמנם "ספר ההשגה" תורגם כבר בימי הביניים, כאמור, אך התרגום העברי לא נדפס עד עתה. לרשות הקוראים עמדה רק מהדורה של החיבור במקורו הערבי שנדפסה במאה התשע-עשרה, מאת יוסף והרטוויג דרנבורג,¹ ובה ניתן גם תרגום לצרפתית והוספו מראי מקומות לפסוקים והערות ספורות העוסקות בחילופי נוסח. לספר צורף מבוא כללי על ריב"ג, חייו ושיטתו.

פרופ' דוד טנא העמיד לנו את הספר בתרגומו העברי הקדום, והמהדורה המונחת לפנינו מתייחדת לעומת מהדורת דרנבורג בשלושה דברים. ראשית – הטקסט עצמו. טנא התבסס על כתב יד נוסף של התרגום וכן על מקורות אחרים שלא עמדו לרשות דרנבורג. הוא הכין אפ"כ מקיף ומפורט של חילופי נוסח לטקסט, כלומר הטקסט המוגש לנו הוא תוצאתה של ההדרה חדשה וטובה.

שנית – לשון הספר. שלא כמהדורת דרנבורג, שהתבססה על המקור הערבי ואפשרה את קריאת הטקסט רק ליודעי ערבית או צרפתית, הרי כעת מונח לפנינו החיבור בתרגומו העברי. בעיקרו הוא התרגום הנזכר מימי הביניים – תרגומו של עובדיה הספרדי, מתרגם שחי כנראה במאה השתים-עשרה. טנא ההדיר את התרגום הקדום הזה, המופיע בדפוס זו הפעם הראשונה. יש להעיר כי התרגום מתאפיין בכבדות הלשון של תרגומי ימי הביניים, המקשה את הקריאה. אולם יצירותיו הגדולות האחרות של ריב"ג – "ספר הרקמה" ו"ספר השרשים" – תורגמו בידי ר' יהודה אבן תיבון במאה השתים-עשרה וכתובות אפוא בלשון דומה. מבחינה זו הספר הנוכחי משתלב יפה בסגנון ובסוגה שלו. אין ספק שהתרגום הקדום ראוי לפרסום, אולם הקורא עשוי לתהות אם לא היה כדאי להשקיע את עיקר המאמץ בתרגום מחודש של הספר ללשון מודרנית, כך שתרבה התועלת מן העיון בו.

פתרון חלקי לבעיה זו נמצא בהערותיו של המהדיר, המגשרות על הפער שבין הניסוח והמינוח הביניים ובין הניסוח והמינוח העבריים החדשים. וזהו הייחוד השלישי של הספר הזה. טנא לא הסתפק בההדרה קפדנית של הטקסט, אלא הוסיף וליווה כל ערך בהערה ובה דיון יסודי בשיטתו של ריב"ג, השוואתה לשיטתו בספריו האחרים ועימותה עם דעות של אחרים כגון חיוג'. טנא עמד על התפתחות חשיבתו הדקדוקית של ריב"ג ועל מוקדי הוויכוח בינו ובין יריביו והתייחס גם לעניינים כגון דרכי התרגום, היחס בין ריב"ג לחיוג' ועוד. בהערותיו הוא מנתח את דבריו של ריב"ג בלשון מדעית מודרנית ומוסיף עליהם דיונים מזווית ראייה כללית. הערות אלה יש בהן הרבה חומר למחשבה, וחבל שאין מפתח עניינים להערות כדי לעשותן נגישות ללומד ולמעין.

1. J. Derenburg and H. Derenburg, *Oposcules et traités d'Abu 'l-Walid Merwan Ibn Djanah*, Paris 1880

טנא רצה לכתוב הערות כאלה לכל הערכים, אולם לא זכה להשלים את המלאכה ורק לחלק מן הערכים הספיק לכתוב הערות. הספר כולו לא בא לידי השלמה בידי מחברו, ולאחר פטירתו נרתם תלמידו פרופ' אהרן ממן למשימה הקשה והמורכבת של עריכתו והשלמתו של החיבור. הוא השקיע עבודה רבה של בדיקה נוספת והגהות של הטקסט ושל חילופי הנוסח, והשלים ותיקן את ההערות במקומות שהדבר היה הכרחי. פרופ' ממן, בר סמכא מובהק בתחום זה, ראוי לשבח על טרחתו הרבה בעריכת הספר. ולא זו בלבד: הוא אף השכיל לבנות לו מבוא מכמה הרצאות של טנא, ובו מבט כולל על שיטתו של ריב"ג. המבוא סוקר את מקומו של ריב"ג בתולדות הדקדוק העברי בספרד, עומד על מקומו של הספר בכלל חיבוריו ודן במינוח המיוחד שהשתמש בו ריב"ג. מתברר שמקורותיו של המינוח הזה במערכת מונחים מתחום תורת ההיגיון שסוגלו לתורת הדקדוק. המבוא בנוי היטב, וכמעט לא ניכר בו שהורכב מכמה חלקים.

הספר הזה אינו רק פרסום ראשון של התרגום העברי של ספר ההשגה, אלא יש בו חומר רב שעיקרו בהערותיו של טנא. הכתוב בהערות הללו יכול לשמש נקודת מוצא לדיון מחקרי מעמיק בשיטותיו ובתפיסותיו הדקדוקיות של ריב"ג ובני זמנו. למעשה, הקורא מקבל ספר שיש בו הרבה מעבר למה שכתב ריב"ג. הוא כתב את הספר בצעירותו כספר ביקורת והשלמה לספר המופת של חיוג', ורק בהמשך חייו כתב את ספריו החשובים. מי שקרא את "ספר ההשגה" בזמנו קרא ספר תגובה לספרו של חיוג'. הקורא אותו במהדורתו של טנא מקבל מבט כולל על תורתו של ריב"ג עצמו ודיון במחלוקות שבינו לבין חיוג' ובינו לבין שמואל הנגיד מזווית ראייה חדשה.

אולם בנקודה זו מורגש חיסרון מסוים בספר. אין בו די התייחסות למחקרים שנכתבו על שיטתו של ריב"ג, אפילו לא לדברים שנוגעים ישירות ל"ספר ההשגה". טנא לא הספיק, כנראה, לכתוב על כך, והעורך השתדל לשמור על אופיו המקורי של חיבורו ולא להכניס בו מה שאינו משל טנא. אלא שהחיסרון הזה מורגש ביותר. יש לציין כאן את ספרו של דן בקר על ריב"ג.² בקר הראה את ההשפעה העמוקה שהייתה למדקדקים הערבים על ריב"ג, גם בעניינים שמופיעים ב"ספר ההשגה". לדוגמה, הדיון החשוב בערך זכ"ה על ההידמות בבניין התפעל, דיון שטנא מדגיש את חשיבותו העקרונית, יש בו קטעים שמקורם בכתבי המדקדקים הערבים.³ אמנם טנא לא היה יכול בשעתו להתייחס למחקרים אלה, אבל היעדר אזכור שלהם בספר שיוצא בימים אלה פוגם במטרה של הרחבת הדיון והמחקר בתורתם של חכמי הלשון בימי הביניים.

2. ד' בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן גינאח, תל-אביב תשנ"ט.

3. שם, עמ' 206.

מפתח המילים מן המקרא, הנמצא בסוף הספר, הוא מרכיב הכרחי בעבודה מסוג זה, אבל הוא אינו נוח לשימוש. המפתח מפנה לערכים, וגם כשהערך ארוך מאוד – כגון הערך יצ"ק, המתפרס על פני שישה עמודים (עמ' 38–43) ובו מעל ארבעים ציטוטי פסוקים – אין הפניה מדויקת יותר, וזה מקשה על הקורא. הוא הדין לערך זכ"ה, התופס שלושה עשר עמודים (עמ' 127–139) ובו כחמישים פסוקים מצוטטים. גם בערכים קצרים נוח יותר למצוא פסוק לפי הפניה למספרי העמודים, וחבל שלא כך נעשה.

בספר הזה יש שילוב בין מהדיר ובין עורך שעשה עבודה רבה, מעבר לעריכה רגילה. תוצאת השילוב נראית מוצלחת, ויש בה כדי ללמד על תרומתו החשובה של העורך. גם מן הצד הטכני הושקע מאמץ רב, וכמעט אין בו שגיאות. לסיכום, יש לשבח את העורך, פרופ' אהרן ממן, על עבודתו המסורה ויגיעתו להעמיד את הטייטה שנשארה בעיזבוננו של פרופ' טנא בתור ספר שלם וגמור. בכך זכה להקים שם המת על נחלתו. הספר במתכונתו החדשה ישמש בוודאי לעוסקים במדקדקי ימי הביניים נקודת מוצא טובה לדיון ולבירור, ונאחל לפרופ' ממן שיזכה להשלים את המלאכה ולתת לנו סקירה מקיפה ומעודכנת על שיטתו של ריב"ג.

והנה כמה שגיאות שנפלו במהדורה זו :

בעמ' 89 הערה 123 אינה במקומה, והיא צריכה לבוא בערך הבא – הערך עיי"ט. בעמ' 90 שורה 1 – "שיכון" צ"ל "שיכול".

בעמ' 112 הערה 215 צריכה להופיע בסוף הערך הקודם (שו"ס), ואילו במקום שבו היא רשומה צריכה להירשם הערה 216. במקום הערה 216 צריכה להירשם הערה 217, ובמקום שנרשמה הערה 217 צריכה להירשם 218 ובסוף הערך שו"ע יש להשאיר רק את הסימון של הערה 219.

בעמ' 114 הערה 224 צריכה להתפצל. חצייה עד סעיף ד שייך לערך הקודם, ערך שו"ר, וסעיף ד בה שייך לערך שו"ר.

בעמ' 115 הערה 225 צריכה להירשם בסוף הערך שו"ר בעמ' 114. בעמ' 115 כל ההערות צריכות הזזה בספרה אחת קדימה מהערה 226 ועד הערה 228. בעמ' 168 בהערה 197 צריך לומר : כאן הוא מביא "נשמו עריהם" בהקשר ארמי (ולא ערבי).

בעמ' 209–211 בערך שו"ר שוררת אי-עקביות בסימון הנקודה הדיאקריטית של השיין השמאלית. יש לסמנה במילה **השתר** בציטוט מבמדבר טז, יג. בהמשך הערך בחלק מן המילים ישנה הנקודה הדיאקריטית ובחלקן היא איננה.